

»ILMEIKKÄITÄ, ELÄVIÄ, SATTUVIA SANOJA»

EVE MIKONE

VÄITÖKSENALKAJAISITELMÄ
ÅBO AKADEMISSA
7. KESÄKUUTA 2002

Niin älykäs kuin ihminen onkin, ei hän pysty äänteleämään samalla tavoin kuin esimerkiksi satakieli. Ihminen käyttää luonnonääniä kuvaillessaan onomatopoeettisia sanoja. Onomatopoeettiset sanat poikkeavat kielien muusta sanastosta siinä, että niiden äänneasu tavoittelee tunnistettavaa yhtäläisyyttä kuvattavan kohteen kanssa.

Luonnonääniä mukailevien ja kuvailevien sanojen rinnalla on kielessä sanoja, joilla kuvataan liikettä, asentoa, verbaalista ilmaisua ja monia muita asioita. Ne ovat deskriptiivisiä sanoja. Deskriptiiviset sanat poikkeavat onomatopoeettisista sanoista merkityskentältään. Vielä oleellisempi ero on se, että deskriptiivisten sanojen äänneasulla ja kuvattavalla kohteella ei ole tunnistettavaa yhtäläisyyttä. Ne, jotka eivät tunne savolaismurteita, voivat testata itse: mikä on sanojen *hurpentaa* ja *hääpäri* merkitys? Miten se selviää äänneasun perusteella?

Itämerensuomalaisten kielten tutkimus-traditiossa on totuttu toteamaan, että deskriptiivisiä sanoja esiintyy suomessa, virossa ja muissa itämerensuomalaisissa kielissä hyvin runsaasti. Deskriptiivisanojen

runsaus on kuitenkin suhteellista. Niin itämerensuomalaisten kielten kuin muidenkin maailman kielten sanasto koostuu voitto-puolisesti neutraaleista sanoista. Esimerkiksi virossa deskriptiivisten ja onomatopoeettisten sanavartaloiden määrä on koko sanastosta vain noin viidennes (Rätsep 1983: 544).

Mistä käsitys deskriptiivisanojen runsaudesta on siis syntynyt? Todennäköisesti siihen on vaikuttanut se, että joistakin tar-koitteista on huomattavan suuri määrä deskriptiivisiä sanoja, jotka lisäksi esiintyvät samalla murrealueella. Toiseksi samaa merkityksistä deskriptiivisistä sanoista voi esiintyä useita äännteellisiä variantteja.

Luonnollisesti herää kysymys, ovatko tällaiset sanat oikeita sanoja? Voiko olettaa muuta kuin että ne ovat taitavien kieliniek-kojen keksimiä?

Miksi samasta tarkoitteesta on useita deskriptiivisanoja? Deskriptiivisten sanojen aihepiiri ei ole kovinkaan laaja — esimerkiksi verbeillä kuvattavia toimintoja ovat pääasiallisesti liikkuminen, syöminen, juominen, puhuminen, työskenteleminen ja laiskotteleminen. Vaikka tarkoitteita sinänsä on vähän, kuvaavat deskriptiivisanat niitä tarkasti. Deskriptiivinen sana fokusoi kohteen jonkin ominaisuuden. Koska samaa ilmiötä voidaan kuvata lukuisien eri

ominaisuuksien kannalta, on kieleen kehitynyt suuri joukko samaa toimintaa tai kohdetta kuvaavia sanoja. Esimerkiksi pohjoiskarjalaisen Kiihtelysvaaran murteen sanakirjaan on R. E. Nirvi kirjannut pelkästään liikkumista kuvaavia deskriptiivisanoja lähes viisisataa.

Miten liikkumista Kiihtelysvaaran murteessa sitten kuvataan? Deskriptiiviverbeillä voidaan välittää tieto siitä, että kyseessä on:

- a) kiireinen, reipas ja nopea toiminta: *heipetellä, hotjottaa, hurottaa, vosmottaa, humnittaa, kaappaista, karpaista,*
- b) tai että liikkuminen on kevyttä: *hatjottaa, helkytellä, piipertää,*
- c) taikka hidasta: *jurittaa, jängöttää, köksiä, liiriä, lupsutella, lyöpertää.*
- d) Voidaan myös kuvata, että kulkeminen tapahtuu hoippuen: *honkuroida, hunttuuttaa, kömpiä,* tai ontuen: *kempata, keppaista, kynkyttää, köntätä, lenkata, liikata, lonkata,*
- e) tai vaivalloisesti ja raskaasti: *hympyröidä, läähkyttää, löyssätä, pötöstää, rehveltää, rentata, ronskata.*

Deskriptiiviverbi voi välittää tiedon muun muassa myös siitä, että liikkuminen tapahtuu vanhan ihmisen tavoin (*koppaista, lyrötellä*) tai lihavan ihmisen tavoin (*liehmentää, mummertaa, vyöräytyä*), kankeasti väännellen (*juhmertaa*) tai painavin askelin (*jumputtaa*), lyhyin askelin (*lerssittää*) tai mahtavin elein (*liehakoida*), lyhyin ja matalin askelin (*lypertää*), kumarassa (*kyyssyttää, kyyssätä*) tai reidet harallaan (*lentuuttaa*), kiukkuisena (*pörrittää*), vastenmielisesti (*vjästellä*) tai väsyneenä (*rupsaastaa*). Liikuskella voidaan myös epävarmasti (*tuitterehtaa, tökkerehtää*), unenpöpperössä (*tuipakehtaa*), ahdistuneena (*pöräkehtää*), tyhmästi (*tolskottaa*) tai viisaasti ja harkiten (*sompaila*). Joskus liik-

kujia on useita peräkkäin (*jolokkaista, jollittaa*).

Liikkeen laadun lisäksi deskriptiiviverbit voivat kuvata sitä, missä liikkuminen tapahtuu: esimerkiksi hyllyvällä suolla (*hytkittää*), pahassa säässä (*röijytää*), lumessa (*tohlata, tohrata*) tai kurassa (*tamparoida*). Deskriptiivisanoilla voidaan fokusoida myös sitä, että liikkuminen tapahtuu huonoissa pukimissa (*retalehtaa*), isoissa kengissä (*rontostaa*) tai pehmeissä jalkineissa (*lipsehtää*).

Liikkumisen kuvailemisen lähtökohtia on muitakin. Neutraalit sanat *mennä, liikua, kävellä, kulkea* ja *juosta* eivät välitä muuta kuin perustiedon: mitä tapahtuu tai mistä on kyse. Deskriptiivisanat kuvaavat sitä, miten jotakin tapahtuu ja millaisesta oliosta tai esineestä on kyse.

Käsitykseen deskriptiivisanojen runsaudesta vaikuttanee toiseksi se, että samalla deskriptiivisellä sanalla on usein eri merkityksiä. Toisin sanoen sama deskriptiivisana soveltuu monenlaiseen käyttöön. Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että sanat olisivat polyseemisiä, vaan kyse on toisenlaisesta ilmiöstä. Yksi ominaisuus ei kytkeydy vain yhdentyypiseen tarkoitteeseen. Esimerkkejä tästä ovat nopeus, hitaus, vaivalloisuus ja niin edelleen. Deskriptiivisana fokusoi jonkin ominaisuuksista ja siten eri tarkoitteet, joilla on samoja ominaisuuksia, voivat kuulua yhden sanan merkityskenttään.

Esimerkiksi voimakkuus ja vauhti yhdistävät sanan *hoilottaa* merkityksiä 'tuulla kovasti', 'mennä lujaa vauhtia' ja 'laulaa kovalla äänellä'. Sanassa *jaartaa* on yhdistävänä tekijänä hiljainen vauhti: 'puhua pitkävetaisesti', 'kuljeskella hiljakseen'. Sanassa *kampura* on keskeistä tarkoitteiden niin sanotusti huono laatu. Sana voi tarkoittaa 'ontuvaa, vaivaista oliota', 'vanhan lehmän kovaa lihaa' ja 'kovia, kovanahkaisia kenkiä'.

▷

Kolmas deskriptiivisanojen määrää lisäävä tekijä on, että niiden äänneasu voi varioida eri tavoin ja eri osilta. Tämä on piirre, joka neutraalista sanastosta käytännössä puuttuu. Ilmiö on kiinnittänyt murteen kerääjien huomiota. Kielenopas saattoi antaa useita samankaltaisia sanoja, jotka poikkesivat toisistaan äänneasultaan, mutta joiden merkitys oli kuitenkin sama. Varioivilla sanoilla on oma käyttötapaansa: niitä käytetään toistossa ja alliteraatioissa. Yksi esimerkki toistosta on viron *pliksus ja plaksus*.

Varioivilla sanaperheillä on yksi tai useampi vahva, laajalevikkoinen hahmosana. Tämä sana on yleensä juurtunut myös yleiskieleen. Esimerkiksi viron sanasta *vantsima* 'kuljeskella hitaasti, väsyneesti, tallustella' on murteissa seuraavia variantteja: *pantsima, räntsima (ränssima), vint-sima, väntsima, võntsima*. Sanasta *kiitsakas* 'hintelä, laiha' on sanakirjaan kirjattu variantit *kiibakas, kutsakas, niitsakas, priitsakas, sirtsakas* ja *viitsakas*. Variaation runsaus ei johdu vain keksimisen ilosta, sillä jokaisella variantilla on oma käyttötarkoituksensa.

Deskriptiiviset sanat eivät ole vain itämerensuomalaisten tai suomalais-ugrilaisen kielten sanaston omalaatuinen piirre. Monissa Afrikan, Aasian, Australian ja Amerikan alkuperäisväestöjen kielissä esiintyy vastaavaa sanastoa. Tutkimustraditiossa niistä vain käytetään eri termiä: *ideofoni*. Itse ilmiö on sama. Samankaltaisia ovat olleet myös ongelmat, joita tutkijat ovat kohdanneet. Niin itämerensuomalaisten kielten tutkimustraditiossa kuin muun muassa afrikanistiikassakin on pohdittu samoja kysymyksiä:

- 1) Ovatko ideofonit oikeita sanoja vai keksivätkö kielenoppaat niitä itse?
- 2) Kannattaako ideofoneja kerätä?
- 3) Onko syytä pitää ideofonit ja ono-

matopoeettiset sanat eri ryhminä?

- 4) Onko ideofonien muoto äännesymbolinen eli motivoitu?
- 5) Miten rajata ideofonit muusta leksikosta erilleen? (Samarin 2001: 321–333.)

Deskriptiivisten sanojen ja ideofonien tutkimus ovat pysyneet erillisinä. Tämä ei suinkaan ole pelkästään valitettavaa. Kahdessa eri tutkimustraditiossa saavutetut tulokset ovat suhteessa toisiinsa eräänlaisia riippumattomia testiaineistoja, jollaisia esimerkiksi luonnontieteille ominaisessa ajattelussa vaaditaan. Vastavuoroinen hyöty voi muissakin suhteissa olla merkittävä.

Itämerensuomalaisten kielten deskriptiivisanojen tutkimuksella on tarjottavanaan teoreettiset lähtökohdat myös ideofonien tutkimiseen. Ideofonien tutkimuksella puolestaan on omat vahvat alueensa, esimerkiksi pragmaattinen ja sosiolingvistinen tutkimus. Nämä näkökulmat ovat deskriptiivisanojen kohdalla jääneet lähes kokonaan sivuun.

Ideofonien runsain lähde ovat sadut ja muut narratiiviset tekstilajit. Suullisen kerroksen perinne elää Afrikassa paikoin vielä vahvana. Ideofonien keruumetodeista on kirjoitettu runsaasti ja seikkaperäisesti, mutta itämerensuomalaisen kielentutkimuksen metodikirjallisuudesta vastaava alue puuttuu. Niin uskomattomalta kuin se kuulostakin, auttaa afrikkalaisten kielten ideofonien tutkimus ymmärtämään ja valaisemaan itämerensuomalaisten kielten deskriptiivisanojen keruutyön historiaa. Samoin välittyä ideota, millaisista tekstilajeista kielentutkijan kannattaisi deskriptiivisanoja etsiä ja millä tavoin deskriptiivisanoja on mielekästä kerätä.

Afrikanistiikassa keskustellaan paljon ideofonien katoamisesta. Kaupunkilaistuminen on yleistä, eivätkä kaupunkiin muuttaneet enää mielellään käytä ideofone-

ja. Ne paljastaisivat henkilön maaseudulta tulleeeksi (Childs 2001: 67–68). Kehitys ja koulutuksen paraneminen johtavat kirjakielten syntyyn. Suomessa ja Virossa tämä on jo historiaa. Kirjakielemme osoittavat kuitenkin, etteivät deskriptiivisanat häviä kokonaan. Niitä vakiintuu kirjakieleen vähemmän kuin murteiden potentiaali mahdollistaisi, mutta näin käy myös neutraaleille sanoille. Kaunokirjallisuutemme hyödyntää deskriptiivisanoja rohkeasti. Mitä taitavampi kertoja, sitä paremmin hän osaa käyttää rikasta deskriptiivisanojen varastoa. Lastenkirjallisuudessa deskriptiiviset sanat elävöittävät kerrontaa ja mahdollistavat ikävienkin asioiden käsittelyssä ymmärtäväisen, jopa hilpeän tunnelatauksen. Aikuisille kirjoitetuissa kirjoissa sopiva määrä deskriptiivisanoja vie tarinaa rennosti eteenpäin ja elävöittää pitkiä kuvauksia, joilla muutoin on taipumus käydä ikävyyttäviksi.

Kielemme osoittavat siis ideofonienkin tulevaisuuden. Deskriptiiviset sanat eivät ole jääneet historiaan vaan ovat edelleen kielen tärkeä osa. Samoin säilyvät myös ideofonit. Ihminen tarvitsee asiallisten ja

neutraalien sanojen rinnalla myös värikkäitä, persoonallisen ilmaisun mahdollistavia sanoja. Tässä ihmisen ja satakielen tiet kohtaavat jälleen: kumpikin pyrkii olemaan ymmärrettävä elävällä, ilmeikkäällä ja muiden lajitoverien huomiota herättävällä tavalla. ■

LÄHTEET

- CHILDS, TUCKER 2001: Research on ideophones, whither hence? – F. K. Erhard Voeltz & Christa Kilian-Hatz (toim.), *Ideophones* s. 63–73. Amsterdam: John Benjamins.
- NIRVI, R. E. 1974–1981: *Kiihtelysvaaran murteen sanakirja*. Joensuu: Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiö.
- RÄTSEP, HUNO 1983: Eesti keele tüvevara päritolu. – *Keel ja Kirjandus* 10 s. 539–548.
- SAMRIN, WILLIAM 2001: Testing hypotheses about African ideophones. – F. K. Erhard Voeltz & Christa Kilian-Hatz (toim.), *Ideophones* s. 321–337. Amsterdam: John Benjamins.

EVE MIKONE *Deskriptiiviset sanat. Määritelmät, muoto ja merkitys*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2002.

Sähköposti: eve.mikone@utu.fi